

ЈЕДАН ИЛИ ТРИ ЕПИСКОПА?

Епископска хиротонија, канонски поредак и апостолско прејемство

Историјско-канонска студија са посебним освртом на англиканску апостолску сукцесију

Сажетак

Питање броја епископа који учествују у епископској хиротонији налази се на раскршћу канонског права, еклисиологије и учења о апостолском прејемству. Ова студија испитује да ли правило о учешћу више епископа, а нарочито одредба Четвртог канона Првог васељенског сабора, треба разумети као услов самог постојања Свете тајне или као норму канонског поретка којом Црква чува саборност, сагласност и законитост постављења епископа. Посебно се разматрају установа хорепископа, сведочанство Рабануса Мауруса, текст Четвртог никејског канона и класична византијска тумачења. Изворна провера Фотијевог кодекса 256 показала је да раније коришћени пример Александра не подржава тврдњу да је он у релевантном месту означен као хорепископ, па је тај аргумент из студије повучен. У завршном делу налази се примењују на расправу о англиканској апостолској сукцесији и документима *Apostolicae Curae* и *Saepius Officio*. Основни закључак рада остаје ограничен: проверени извори не дају довољно основа да се број хиротонисатеља, узет сам за себе, прогласи одлучујућим критеријумом валидности епископске хиротоније.

Кључне речи: епископска хиротонија, хорепископ, апостолско прејемство, Четврти канон Првог васељенског сабора, канонска правилност, валидност, англиканска сукцесија.

Напомена о обиму студије

Ова књижица не настоји да донесе коначну православну оцену англиканских хиротонија. Њен предмет је ужи: да испита један конкретан аргумент — да ли сама чињеница да је у некој епископској хиротонији учествовао само један епископ нужно значи да таква хиротонија није Света тајна. Тамо где извори не омогућавају категоричан закључак, формулације су намерно опрезне. За академско издање намењено штампи било би потребно додатно уједначити критичка издања и прецизне странице/колоне свих цитираних извора.

Садржај

Предговор: зашто је ово питање важно?

I. Питање, метод и границе истраживања

II. Хорепископи: епископски чин и ограничена јурисдикција

III. Може ли један епископ хиротонисати хорепископа?

IV. Фотијев кодекс 256: изворна провера и корекција аргумента

V. Четврти канон Првог васељенског сабора

VI. Византијски канонисти

VII. Канонска неправилност, валидност и црквени пријем

VIII. Најважнији приговори и одговори

IX. Англикански случај

X. Канонско-правни значај броја хиротонисатеља

Закључак

Извори и литература

Предговор: зашто је ово питање важно?

Питање начина на који се поставља епископ није само техничко питање канонског права. У њему се укрштају разумевање апостолског прејемства, саборности Цркве, односа помесног епископа и ширег епископског сабора, као и питање на који начин канонски поредак сведочи — али не исцрпљује — благодатну стварност Светих тајни.

У савременим расправама понекад се појављује једноставан аргумент: ако у епископској хиротонији нису учествовала најмање три епископа, хиротонија је самим тим неважећа. На први поглед такав став делује као непосредна примена Четвртог канона Првог васељенског сабора. Међутим, историјска и канонска грађа захтевају пажљивије разликовање. Канон несумњиво прописује саборни поступак. Питање је, ипак, да ли он истовремено дефинише и саму границу постојања Свете тајне.

Ова студија полази од претпоставке да је у оваквим питањима корисније поставити мању, али прецизнију тезу него понудити велики закључак који извори не могу да носе. Зато се овде не доказује да су све хиротоније једног епископа канонски правилне, нити да су англиканске хиротоније самим тим валидне. Испитује се само да ли је број хиротонисатеља самосталан и довољан критеријум сакраменталне невалидности.

I. Питање, метод и границе истраживања

1. Канонски поредак и благодатна стварност

Православно предање каноне не посматра као самосталне изворе благодати. Канони уређују живот Цркве, чувају јединство, одређују надлежности и спречавају самовољу. Свете тајне, с друге стране, припадају животу Цркве као Тела Христовог и савршавају се дејством Светога Духа. Због тога није методолошки исправно сваку повреду канонског правила без даљег поистоветити са непостојањем Свете тајне.

То не значи да су канони споредни или да се могу занемарити. Напротив, управо зато што је епископ видљиви носилац јединства помесне Цркве, начин његовог избора и постављења мора бити црквени, а не приватни чин. Али између тврдње „**ово је канонски неправилно**“ и тврдње „**ова Света тајна уопште није настала**“ стоји корак који мора бити посебно доказан.

2. Радна теза

Радна теза ове студије гласи: **Четврти канон Првог васељенског сабора пре свега уређује саборни и законити начин постављења епископа; из самог канона и разматраних историјских сведочанстава не може се извести опште правило да је свака епископска хиротонија коју је извршио један епископ самим тим сакраментално ништавна.**

Теза је намерно ограничена. Она не укида обавезност канонског поретка, не претвара изузетак у норму и не решава питање валидности сваке конкретне хиротоније. Њена сврха је да раздвоји оно што извори заиста доказују од онога што се понекад накнадно у њих учитава.

3. Извори и метод

У аргументацији се користе три главне групе сведочанстава: (1) канонски извори о хорепископима; (2) сведочанство Рабануса Мауруса о начину њихове хиротоније; и (3) Четврти канон Првог васељенског сабора са класичним византијским тумачењима. Посебно је проверен и Фотијев кодекс 256, јер је у ранијој верзији био употребљен као доказ да је Александар био хорепископ. Критичко издање Ренеа Анрија ту тврдњу не потврђује: Александар се у релевантном пасусу назива презвитером. Зато се Фотије у овој верзији не користи као доказ за хиротонију хорепископа, него као пример неопходности изворне контроле. На крају се резултат пореди са аргументацијом *Apostolicae Curae* и *Sacrius Officio*.

II. Хорепископи: епископски чин и ограничена јурисдикција

1. Порекло установе

Назив хорепископ (грч. *χωρεπίσκοπος*) обично се преводи као „сеоски епископ“. Установа је повезана са развојем хришћанских заједница ван великих градских средишта. Како је број верника растао, било је потребно обезбедити пастирску и литургијску бригу у удаљеним областима, а да се притом очува јединство епархије и првенство градског, односно епархијског епископа.

Канони Анкирског, Неокесаријског и Антиохијског сабора сведоче да су права хорепископа била ограничавана и уређивана. Из таквих одредаба може се закључити да је проблем био пре свега у обиму јурисдикције и самосталности, а не у једноставном сврставању хорепископа међу презвитере. Управо зато је за ову тему важно разликовати **степен рукоположења од обима канонске власти.**

2. Шта се из установе хорепископа може, а шта не може закључити

У ранијој верзији рукописа тврдња да је благодат епископства код хорепископа и градског епископа била потпуно истоветна била је формулисана сувише категорично. Опрезније је рећи: канонска грађа показује да хорепископ није био сведен на обичног презвитера и да је његова служба имала стварна епископска обележја, али су његове надлежности зависиле од ширег црквеног поретка и односа према епархијском епископу.

За тезу ове студије није неопходно доказати да је сваки хорепископ у сваком раздобљу имао потпуно идентичан статус као епархијски епископ. Довољно је показати да извори познају епископску службу чији је канонски положај био сложенији од касније уобичајене слике једног епископа на једној катедри. Та сложеност упозорава да се каснији канонски обрасци не смеју без остатка пројектовати на свако раније раздобље.

III. Може ли један епископ хиротонисати хорепископа?

1. Сведочанство Рабануса Мауруса

Посебно значајно сведочанство налази се код Рабануса Мауруса (†856), који у делу *De institutione clericorum* говори о хорепископима и начину њиховог постављења.

Hi autem a solo episcopo civitatis, cui adjacent, ordinantur, sicut presbyteri.

У смислу: „Ови [хорепископи] рукополажу се од само једног епископа града којем припадају, као презвитери.“ (*Rabanus Maurus, De institutione clericorum*, III, 4; PL 107, col. 301.)

Ово сведочанство треба користити пажљиво. Оно не доказује да је таква пракса била универзална од апостолског доба, нити само по себи решава статус свих хорепископа. Његова вредност је уже одређена: Рабан описује праксу у којој један епископ рукополаже хорепископа и не прати тај опис тврдњом да је такав чин по себи ништаван.

Зато је методолошки боље рећи да Рабанов текст **отежава** категоричну тезу према којој је свако епископско рукоположење од стране једног епископа нужно непостојеће. Он не пружа довољно основа за супротну крајност — да је један епископ увек довољан у канонском смислу — али показује да историјска стварност није била једноставна.

2. Поређење са презвитерском хиротонијом

Израз *sicut presbyteri* не треба аутоматски тумачити као доказ да је хорепископ био презвитер. У контексту наведеног места природније је видети поређење начина рукоположења: као што презвитера рукополаже један епископ, тако је у описаној пракси један епископ рукополагао хорепископа. За шири закључак о степену и природи службе неопходно је укључити и осталу канонску грађу.

IV. Фотијев кодекс 256: изворна провера и корекција аргумента

У ранијој верзији ове студије предање које Свети Фотије преноси у Библиотеци, кодекс 256, било је употребљено као аргумент да се Александар појављује као хорепископ који је без нове епископске хиротоније преузео цариградску катедру. Изворна провера показује да та формулација није одржива.

У критичком издању Ренеа Анрија, у кодексу 256 који преноси житијно предање о Митрофану и Александру, Александар се у релевантном месту назива „презвитером Александром“ (τὸν πρεσβύτερον Ἀλέξανδρον / le prêtre Alexandre), кога Митрофан означава као епископа и наследника своје катедре. Видети: Photius, *Bibliothèque*, t. VII, cod. 256, éd. et trad. René Henry, Paris: Les Belles Lettres, 1974, pp. 222–224, нарочито p. 223; уп. Bekker 472a–b; старије издање у PG 104, cols. 105–120.

Стога Фотијев кодекс 256 не може служити као доказ да је Александар био хорепископ нити да је хорепископ, на основу раније хиротоније, прешао на епархијску катедру без нове хиротоније. Тај аргумент се у овој студији изричито повлачи. За само питање односа хорепископата и епископског чина потребно је ослањати се на непосредне канонске изворе и друга, независно проверљива сведочанства.

Методолошки значај исправке

Ова исправка не решава главно питање студије у супротном смеру, али сужава корпус доказа на оно што извори заиста могу да понесу. Позитивни аргумент више се не заснива на Фотију, него пре свега на Рабанусовом експлицитном сведочанству о хиротонији хорепископа од једног градског епископа и на анализи самог канонског текста и његових класичних тумачења. Такав поступак је методолошки сигурнији од задржавања привлачног, али изворно непотврђеног примера.

V. Четврти канон Првог васељенског сабора

1. Текст канона

У расправама о епископској хиротонији централно место има Четврти канон Првог васељенског сабора (Никеја, 325). Грчки текст у овој студији проверен је према критичком издању Périclès-Pierre Joannou, *Discipline générale antique* (Πε–ΙΧе s.), t. I/1: *Les canons des conciles oecuméniques*, Grottaferrata 1962, pp. 25–26; за византијску канонску традицију уп. G. A. Rhallēs – M. Potlēs, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, t. II, Athens 1852, pp. 122–124.

Ἐπίσκοπον προσήκει μάλιστα μὲν ὑπὸ πάντων τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ καθίστασθαι· εἰ δὲ δυσχερὲς εἴη τὸ τοιοῦτο, ἢ διὰ κατεπείγουσαν ἀνάγκην, ἢ διὰ μῆκος ὁδοῦ, ἐξ ἁπαντος τρεῖς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγομένους, συμφήρων γινομένων καὶ τῶν ἀπόντων, καὶ συντιθεμένων διὰ γραμμάτων, τότε τὴν χειροτονίαν ποιεῖσθαι· τὸ δὲ κῆρος τῶν γινομένων δίδοσθαι καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν τῷ μητροπολίτῃ.

Превод: „Епископа треба, пре свега, да постављају сви епископи који су у области; ако би то било тешко, било због хитне потребе, било због дужине пута, нека се свакако најмање тројица сакупе на једном месту, док и одсутни дају свој глас и сагласност писменим путем; тада нека се изврши хиротонија. Потврда онога што је учињено нека у свакој области припада митрополиту.“

Канон несумњиво поставља норму: у редовном поретку један епископ не треба самостално да поставља другог епископа. Али структура текста показује да питање није сведено на број руку положених на кандидата. Канон најпре говори о учешћу свих епископа области, затим о најмање тројици када сви не могу да дођу, а истовремено захтева и сагласност одсутних. Тежиште је, дакле, на **саборној сагласности и законитом укључивању епископата области**.

Ово је важно јер показује да број три није изоловани магијски или механички услов. Тројица су минимални облик физичког присуства у оквиру ширег саборног пристанка. Канон је усмерен против самовољног и приватног постављања епископа, које би могло створити паралелне јерархије и нарушити јединство помесне Цркве.

3. Да ли канон говори о сакраменталној ништавности?

У самом тексту канона не налази се изричита формулација да је чин извршен од мањег броја епископа **по себи безблагодатан** или да Света тајна није настала. Из тога се не сме извести да је свака таква хиротонија прихватљива; сме се,

међутим, закључити да је за тврдњу о аутоматској сакраменталној ништавности потребан додатни доказ.

Тиме се чува и тежина канона и методолошка прецизност: канон одређује шта Црква тражи као редован и саборан начин постављења епископа; питање да ли свака повреда тог правила уништава саму Свету тајну не решава се простим понављањем броја „три“.

VI. Византијски канонисти: Зонара, Аристин, Валсамон и Свети Никодим

1. Заједничка линија тумачења

Класична византијска тумачења Четвртог канона — Зонарина, Аристинова и Валсамонова — штампана су уз сам канон у: G. A. Rhallēs – M. Potlēs (eds.), *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, т. II, Athens 1852, pp. 122–124. У ранијој верзији текста из њиховог ћутања о сакраменталној ништавности изведен је сувише категоричан закључак. Аргумент из ћутања сам по себи није довољан; овде се зато бележи само оно што је непосредно видљиво из предмета и структуре њихових тумачења.

Ипак, предмет њихових тумачења је значајан. Ако се пажња доследно усмерава на законитост поступка и саборни пристанак, то иде у прилог читању канона као норме црквеног поретка. Опрезна формулација гласи: **у разматраним тумачењима не налази се довољна основа за тврдњу да сами тумачи из броја хиротонисатеља изводе општу теорију сакраменталне ништавности.**

2. Зонара

Код Јована Зонаре нагласак је на поступку постављења и сагласности епископа области, као и на разликовању избора од самог чина хиротоније. Референца: Rhallēs – Potlēs, *Σύνταγμα*, т. II, pp. 122–124. За потребе ове студије из тога се може сигурно закључити да је његов коментар непосредно усмерен на канонски поступак; из самог одсуства формуле о ништавности не треба изводити више од тога.

3. Аристин и Валсамон

Алексије Аристин и Теодор Валсамон тумаче исти канон на истом месту у збирци Ралиса и Потлиса: *Σύνταγμα*, т. II, pp. 122–124. Њихова тумачења такође су усредсређена на редован поступак постављења, прописани број присутних и

сагласност црквене области. Посебно је важно да се ови текстови читају као канонска егзегеза конкретне норме, а не као самостална догматска дефиниција саакраменталне валидности.

4. Свети Никодим Светогорац

У Пидалиону Свети Никодим Светогорац тумачи Четврти канон у одељку о канонима Првог васељенског сабора. У издању: Ἀγάλιος Ἱερομόναχος – Νικόδημος Μοναχός, Πηδάλιον, 7th ed., Athens: „Ἀστὴρ“, Α. & Ε. Παπαδēmētrίου, 1970 (репринт 3. издања, Закинтос 1864), Четврти канон и његово тумачење налазе се на pp. 127–128. За потребе ове студије важно је задржати скромну формулацију: Никодимово тумачење сведочи о значају канонски прописаног саборног поступка; оно само по себи не оправдава претварање броја хиротонисатеља у издвојени, самодовољни догматски критеријум валидности.

VII. Канонска неправилност, валидност и црквени пријем

1. Два питања која не треба мешати

У канонском расуђивању потребно је раздвојити бар два питања. Прво: да ли је неки чин извршен у складу са прописаним канонским поретком? Друго: ако није, какве последице та неправилност има за сам чин и за лице које је тим чином постављено? Одговор на прво питање не даје аутоматски одговор на друго.

Историја Цркве познаје ситуације у којима су лица постављана противно канонском поретку, а затим је њихов положај решаван кроз саборну одлуку, пријем, санкцију, ограничење или помирење. Управо зато термини као што су „неправилно“, „незаконито“, „неприхваћено“ и „неважеће“ не треба употребљавати као синониме без додатног образложења.

2. Мелетијански спор и новацијанци

У контексту Мелетијанског спора Први васељенски сабор није једноставно све претходне чинове свео на непостојање, већ је уређивао положај клирика у оквиру законитог црквеног поретка. Слично томе, Осми канон истог Сабора предвиђа начин пријема новацијанских клирика у јединство Цркве. Ови примери не доказују општу валидност свих неправилних хиротонија; показују, међутим, да црквена пракса није сваку канонску повреду третирала једном једином формулом.

3. Акривија и икономија

Разликовање акривије и икономије мора се користити прецизно. Икономија није чаробна формула којом Црква накнадно „ствара“ Свету тајну из ничега, нити је оправдање за произвољно кршење канона. Она означава пастирски и црквени начин примене канонског предања у конкретним околностима.

Зато из чињенице да је нека ситуација уређена икономијом не следи аутоматски метафизички закључак о природи сваког претходног чина. За ову студију довољан је скромнији закључак: **канонска историја не допушта да се питање валидности сведе на једну формалну околност без разматрања црквеног контекста и начина на који је чин примљен или одбачен.**

VIII. Најважнији приговори и одговори

Приговор 1: „Никеја каже најмање тројица; тиме је питање решено.“

Одговор: Канон заиста прописује најмање тројицу у редовном поступку када сви епископи области не могу да буду присутни. Зато се хиротонија једног епископа не може представити као нормалан канонски образац. Али спорно питање је уже: да ли из кршења тог правила непосредно следи сакраментална ништавност. Сам текст канона то не формулише, па је за такав закључак потребна додатна аргументација.

Приговор 2: „Хорепископ није прави епископ, па његов пример ништа не доказује.“

Одговор: Статус хорепископа је историјски сложен и није корисно свести га на једну формулу. Ипак, канонски извори му приписују стварне епископске функције и управо због тога ограничавају његове надлежности. Рабаново сведочанство остаје важно зато што показује праксу рукоположења хорепископа од једног епископа. То није довољно за свеобухватан доказ, али је довољно да се једноставна теза о апсолутној немогућности таквог чина доведе у питање.

Приговор 3: „Рабан је аутор IX века и не представља универзалну праксу.“

Одговор: Тај приговор је оправдан ако би се Рабанов текст користио као доказ универзалне апостолске праксе. Ова студија га не користи тако. Он сведочи да је у одређеном црквеном контексту постојала описана пракса и да сам аутор не

представља тај чин као очигледно сакраментално ништаван. Његова вредност је ограничена, али реална.

Приговор 4: „Ћутање канониста није доказ.“

Одговор: Сагласно. Зато се у овој преради аргумент из ћутања више не користи као самосталан доказ. Он може бити само помоћна чињеница: предмет тумачења код класичних канониста је саборни и законити поступак, а не разрада теорије по којој број хиротонисатеља сам по себи одређује постојање Свете тајне.

Приговор 5: „Чак и ако један епископ може ваљано да рукоположи, то не доказује англиканску сукцесију.“

Одговор: Управо тако. То је једно од главних ограничења ове студије. Англиканско питање укључује историјски континуитет, форму обреда, намеру, учење о свештенству, еклисиолошки контекст и питање црквеног јединства. Овде се брани само теза да **број хиротонисатеља сам по себи није довољан аргумент.**

IX. Англикански случај: шта овај аргумент доказује, а шта не доказује

1. Apostolicae Curae

Буллом Apostolicae Curae из 1896. године папа Лав XIII оценио је англиканске редове као „апсолутно ништавне и потпуно неважеће“ (omnino irritas et prorsus vacuas). За тему ове студије важно је да се централна аргументација документа односи на форму обреда и намеру, односно на питање да ли је реформисани обред изражавао оно разумевање свештенства које Римокатоличка црква сматра неопходним.

У том контексту број хиротонисатеља није представљен као носећи разлог осуде. То не доказује да Римокатоличка црква канонски број сматра небитним; показује само да се конкретна процена англиканских редова у Apostolicae Curae не може свести на тврдњу да је проблем био у томе што је негде хиротонисао један епископ.

2. Saepius Officio

Одговор кентерберијског и јоршког надбискупа, Saepius Officio (1897), расправу такође води пре свега око форме, намере, историјског развоја обреда и разумевања свештенства. И овде се види да је суштина спора много шира од питања броја епископа који физички полажу руке на кандидата.

3. Старокатолички епископи и XX век

После Бонског споразума 1931. старокатолички епископи Утрехтске уније почели су да учествују у англиканским епископским хиротонијама. Та чињеница је важна за историју питања, али сама по себи не решава све раније и касније еклисиолошке спорове. Она само показује да савремена англиканска ситуација није идентична оној коју је *Apostolicae Curae* анализирао крајем XIX века.

4. Православни оквир питања

За православну еклисиологију апостолско прејемство није пука механичка линија полагања руку. Историјски континуитет јесте важан, али се посматра у вези са апостолском вером, евхаристијским животом и јединством Цркве. Зато би било погрешно из закључка о броју хиротонисатеља прећи на тврдњу да је англиканско питање тиме решено.

Највише што ова студија оправдано показује јесте следеће: **ако се о англиканским хиротонијама расправља, спор не треба решавати једним изолованим аргументом о броју хиротонисатеља.** Потребно је размотрити целокупни историјски и богословски контекст.

X. Канонско-правни значај броја хиротонисатеља

После разматрања извора може се предложити троструко разликовање. Прво, **канонска норма**: редован поредак Цркве захтева саборно постављење епископа и учешће више епископа. Друго, **канонска повреда**: одступање од тог поретка представља озбиљан проблем који тражи црквену оцену и не може се оправдавати приватном иницијативом. Треће, **сакраментална оцена**: да ли је конкретан чин био Света тајна не може се у сваком случају механички извести само из броја присутних епископа.

Ово разликовање омогућава да се истовремено сачувају две истине. Са једне стране, саборни карактер епископске службе није административни украс већ суштинска еклисиолошка вредност. Са друге, канонско предање није систем у коме свака процедурална неправилност аутоматски производи исти сакраментални исход без обзира на контекст.

Зато је приликом оцене историјске хиротоније потребно размотрити више питања: ко је хиротонисао, какав је био његов канонски статус, да ли је постојала саборна сагласност или накнадни црквени пријем, како је разумеван степен који се

предаје, каква је била форма и намера чина и у каквом је еклисиолошком оквиру хиротонија извршена. Број хиротонисатеља је важан елемент, али није једини.

Закључак

Историјско и канонско предање јасно показује да Црква епископску хиротонију не посматра као приватни чин једног епископа. Никејски поредак наглашава саборност, учешће епископата области и улогу митрополита. Зато правило о више хиротонисатеља остаје стварна и обавезујућа норма редовног црквеног живота.

Истовремено, анализирани извори не пружају довољно основа за још јачу тврдњу — да број хиротонисатеља, узет сам за себе и независно од сваког другог чиниоца, представља сакраментални критеријум без којег епископска хиротонија нужно не постоји. Установа хорепископа, Рабанов опис рукоположења од стране једног епископа и начин на који класични канонисти тумаче Никејски канон захтевају сложенији приступ. Фотијев кодекс 256, након изворне провере, више се не користи као позитиван доказ за ову тезу.

Најсигурнији закључак ове студије зато није да је хиротонија једног епископа нормална или пожељна, него да канонска неправилност и сакраментална невалидност нису појмови који се смеју без доказивања поистоветити. Канон прописује редован поредак; питање последица његовог кршења мора се процењивати у ширем канонском и еклисиолошком контексту.

Из тога не следи да су англиканске хиротоније доказано валидне. Следи само да се њихова валидност не може одбацити једним јединим аргументом: тврдњом да је у неком тренутку хиротонију извршио један епископ. Питање англиканске апостолске сукцесије захтева посебно разматрање историјског континуитета, вере, форме, намере, разумевања свештенства и црквеног јединства.

Тако постављен закључак је ужи од многих полемичких формулација, али управо зато и снажнији: он тврди само оно што разматрани извори могу да понесу.

Извори и литература

Библиографија је уједначена према једном моделу навођења: аутор/приређивач, наслов, том или одељак, место и издавач, година, затим прецизна страница или колона када се извор непосредно користи у аргументацији.

- Agaprios Hieromonachos – Nikodēmos Monachos. Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός. 7th ed. Athens: „Ἀστήρ“, A. & E. Papadēmētrίου, 1970 [репринт 3. изд., Zakynthos 1864]. Канон 4 Првог васељенског сабора и тумачење: pp. 127–128.
- Joannou, Périclès-Pierre, ed. Discipline générale antique (IIe–IXe s.). T. I/1: Les canons des conciles oecuméniques. Grottaferrata: Tipografia Italo-Orientale „S. Nilo“, 1962. Canon 4 of Nicaea I: pp. 25–26.
- Rhallēs, G. A. – Potlēs, M., eds. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων. T. II. Athens: G. Chartophylakos, 1852. Canon 4 of Nicaea I with the commentaries of Zonaras, Aristenos and Balsamon: pp. 122–124.
- Photius. Bibliothèque. T. VII: Codices 246–256. Texte établi et traduit par René Henry. Paris: Les Belles Lettres, 1974. Cod. 256, esp. pp. 222–224 (Bekker 472a–b). Уп. и Patrologia Graeca 104, cols. 105–120.
- Rabanus Maurus. De institutione clericorum, III, 4. Patrologia Latina 107, col. 301.
- Winkelmann, Franz. „Vita Metrophanis et Alexandri (BHG 1279).“ Analecta Bollandiana 100 (1982): 147–183.
- Turner, Cuthbert Hamilton. Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima. Oxford, 1899–1939. За рукописну и старолатинску традицију никејских канона.
- First Council of Nicaea (325). Canon 4; Canon 8. Грчки текст Канона 4 у овој студији наведен према Joannou, I/1, pp. 25–26.
- Council of Ancyra (314); Council of Neocaesarea (ca. 315); Council of Antioch (341). Канони који се односе на хорепископе.
- Leo XIII. Apostolicae Curae. Apostolic Letter, 13 September 1896.
- Archbishops of Canterbury and York. Saepius Officio: Answer of the Archbishops of Canterbury and York to the Bull Apostolicae Curae, 1897.
- Bonn Agreement between the Anglican Communion and the Old Catholic Churches of the Union of Utrecht, 1931.
- Напомена: стране Пидалиона зависе од издања. Навод pp. 127–128 у овој студији односи се на атинско издање „Ἀστήρ“ из 1970, које репродукује треће издање из 1864.